

ОТ ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ НА ВЪЗРАСТНИ КЪМ АНДРАГОГИЯ¹

ВЯРА ГЮРОВА*, ВАНЯ БОЖИЛОВА**

Резюме: Студията насочва вниманието към основните моменти в развитието на андрагогията в България. Невъзможно е в една студия да се представи цялостна картина на утвърждаването на една научна област като теория и ролята ѝ за обясняване и подпомагане на практиката. Затова целта на авторите е да представят основни моменти от историята на андрагогията у нас, свързани с изучаването ѝ като университетска дисциплина и налагането на андрагогическата подготовка като важна част от образованието и обучението на специалистите, работещи в сферата на образованието на възрастните. В отделните части на студията, чрез анализ на научни публикации, учебни планове и програми, се търси отговор на следните изследователски въпроси: Какви са параметрите на образованието на възрастните в България в контекста на възможностите на формалното и неформалното образование? Кои са някои от най-важните моменти в развитието на андрагогията като наука и университетска дисциплина в България? Доколко изследователският интерес и учебното съдържание следват потребностите на практиката? Каква андрагогическа подготовка е необходима на специалистите, организиращи образователни дейности или обучаващи възрастни учаци се? Въз основата на анализа авторите достигат до конкретни изводи и обобщения.

¹ Отделните части са разработени както следва:

В. Гюрова – Увод. 2. Развитие на андрагогията като наука и университетска дисциплина в България. 3. Андрагогическата подготовка на специалисти, работещи с възрастни или обучаващи възрастни учаци. Заключение.

В. Божилова – 1. Параметри на образованието на възрастните в България, в контекста на възможностите за формално и неформално образование и обучение.

* viara_gyurova_22@abv.bg

** v.bozhilova@fp.uni-sofia.bg

Ключови думи: андрагогия, образование на възрастни, възрастни учащи се, андрагогическа подготовка на обучаващи възрастни

FROM ADULT EDUCATION AND TRAINING TO ANDRAGOGY

Viara Gyurova, Vanya Bozhilova

Abstract. *The study draws attention to the main moments in the development of andragogy in Bulgaria. It is impossible in one study to present a complete picture of the establishment of a scientific field as a theory and its role in explaining and supporting practice. Therefore, the aim of the authors is to present the main moments of the history of andragogy in our country, related to its study as a university discipline and making andragogical training as an important part of the education and training of specialists working in the field of adult education.*

In the separate parts of the studies, through the analysis of scientific publications, curricula and programs, an answer to the following research questions is sought: What are the parameters of adult education in Bulgaria in the context of the possibilities of formal and non-formal education? What are some of the most important moments in the development of andragogy as a science and as a university discipline? To what extent do research interest and teaching content follow the needs of practice? What andragogical education is needed for professionals who organise educational activities or teaching adult learners? Based on the analysis, the authors reach specific conclusions and generalizations.

Keywords: *andragogy, adult education, adult learners, andragogical preparation of adult teachers*

Увод

Смисълът на всяка теория (наука) е да подпомага практиката, като обяснява конкретни явления и процеси и показва перспективи. Това се отнася с пълна сила и за андрагогията, сред чиито задачи е и тази да обяснява и насочва практическата реализация на образованието и обучението на възрастните.

Целта на студията е да представи основни моменти в развитието на андрагогията в България като наука (основна теория за образованието на възрастните) и изучаването ѝ като университетска дисциплина през последните 50 години. Анализът разглежда развитието на образованието и краткосрочното обучение на възрастните като специфична образователна практика, различна от училищната. Нашата изходна теза е, че поради реални различия между децата и възрастните като учащи се практиката на организирането и реализирането на учебни дейности с тях трябва да почива на различни научни основи. И ако в основата на предучилищното и училищното образование стои педагогиката като наука (или по-скоро като система от различни педагогически науки или науки за образованието), то образованието и обучението на

възрастните би следвало да почива върху андрагогическите принципи и основи. При това практиката е доказала, че в определени случаи педагогическият подход е приложим в обучението на възрастни, като допълва по естествен начин андрагогическия подход, без да влиза в противоречие с него (Гюрова, В., 2011, пар. 1.2.). Бъдещите учители и преподаватели на възрастни би следвало да познават двата подхода и да са готови да ги прилагат адекватно в практиката с различни групи учещи в съответствие и с нивото на тяхната готовност да участват във вземането на важни решения, свързани с тяхното обучение. В тази връзка андрагогията в България следва да се развива и се развива приоритетно не само като научна теория, но и като университетска дисциплина – важна част от университетската подготовка на специалисти, работещи с възрастни учещи или организиращи и ръководещи образователни дейности с тях.

Като следваме историческия факт, че в България дейности, форми и услуги за образование на възрастните се появяват преди разработването на андрагогията като наука, отделните части на статията търсят последователно отговори на следните изследователски въпроси: Какви са параметрите на образованието на възрастните в България в контекста на възможностите на формалното и неформалното образование на възрастните учещи се? Кои са някои от най-важните моменти в развитието на андрагогията като наука и университетска дисциплина? Доколко изследователският интерес и учебното съдържание следват потребностите на практиката на образованието на възрастните в България? Каква андрагогическа подготовка е необходима и получават специалистите, организиращи образователни дейности или обучаващи възрастни учещи се?

В търсенето на отговор на тези въпроси вниманието е фокусирано към по-нови изследвания и промени. Основните изследователски методи са теоретичен анализ на научни публикации по андрагогия и образование на възрастни, проучване и анализ на нормативни документи, проучване и анализ на документи за съдържанието на обучението в курсове за възрастни учещи се, проучване на учебни планове и програми за андрагогическа подготовка на студенти (формално образование за възрастни) и на специалисти от практиката (неформално образование за възрастни). Използваните методи са качествени и описателни, а анализите са тематични и интерпретират значението на селектираната информация.

Параметри на образованието на възрастните в България, в контекста на възможностите за формално и неформално образование и обучение

През годините анализи на аспекти в развитието на образованието на възрастните в България са публикувани от различни автори (Н. Чакърров, А. Кейл, В. Гюрова, В. Божилова, М. Атанасова, П. Петров, Б. Торнъова, М. Грудева, Н. Цанков, П. Бояджиева, П. Илиева-Тричкова, И. Мавродиева, Ст. Динчийска, Я. Тоцева и др.). Корените на организираната образователна дейност с възрастни учащи се крият в далечните векове, в просветителската дейност на църковни и други религиозни мъже, както и в различните форми за образование² или обучение на възрастните³, съществували още в древността (Гюрова, В., 2018е). Например в резултат от покръстването на българите (през 865 г.) в страната навлизат свещеници, проповедници, мисионери от Византия, които на практика реализират неформално и инцидентно образование с възрастно-то население. По същото време своя просветителска дейност (тип „учебни кръгове“) разпространяват различни ереси. „През 886 г. Климент Охридски – един от учениците на Кирил и Методий – създава Охридската школа (считана за първото българско училище), към която имало вечерно училище за възрастни. Там те получавали ценни практически знания по земеделие и занаятчийство, които били допълнение на просветителската дейност на Климент Охридски – практическите беседи, които той провеждал с населението при обиколките си из енориите“ (Петров, П., М. Атанасова, 1999: 80).

По времето на феодализма (X и XI век) към храмовете и манастирите действали училища за подготовка на свещеници. С най-голямо значение била Рилската школа, в която възрастните – бъдещи свещеници, били повече от децата в килийното училище (Чакърров, Н., 1948: 90). През тази епоха и богомилите разкривали свои училища във всяка община, наричани „тайни кръжоци“ и „тайни частни училища“ (пак там: 104).

През 12–14 в. в България съществували елементарни и „по-високи“ манастирски училища – „колегии“ – в които се подготвяли бъдещите висши църковни служители, но и учители, които сами по-късно откривали училища (пак там: 126). Манастирски училища за подготовка на селски свещеници съществували и през 14–18 в., наред с неделните (взаимни) училища за ограмотяване (мъжки и женски) и за общо образование на възрастни. „От средата

² В случая под *образование на възрастните* ще разбираме продължителни целенасочено организирани образователни дейности с възрастни учащи се (предимно в системата за формално образование), водещи до национално признати дипломи и квалификации.

³ Под *обучение на възрастните* в случая ще разбираме практически ориентирани, организирани образователни дейности с възрастни учащи се (предимно в системата за неформално образование) с по-малка продължителност, водещи до сертификати (и удостоверения) за усвоени основно практически умения и квалификации.

на 19 в. започва провеждането на учителски събори – специфична българска форма на „неформално/информално образование“ на възрастни – за обмен на педагогически идеи, знания и опит за учебния процес в училище. Първият такъв събор се провежда през 1868 г. в гр. Стара Загора“ (Петров, П., М. Атанасова, 1999: 79).

Още в първите години след Освобождението на България от османско владичество в Княжество България се разкриват редица училища за деца и възрастни – първоначални, второстепенни, технически, нормални (педагогически) и висши, допълнителни – вечерни, празнични училища (например занаятчийски). Разпространяват се и специфични форми на неформално образование – „уроци“ и „сказки“ за допълнително образование на напуснали началното училище, без да го завършат; краткосрочни практически курсове (например по ръчна работа, по гимнастика) и двугодишни практически курсове по земеделие, индустрия и търговия (за младежи), по домашна икономика и ръкоделие за девойки. През лятната ваканция в Източна Румелия се провеждали ежегодни временни педагогически курсове за начални учители (пак там).

След Съединението на *Княжество България и Източна Румелия* (6 септември 1885 г.) се поставя началото и на висшето образование за възрастни с откриването на двугодишния педагогически курс в гр. София (1888), дал началото на днешния Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

През първата половина на 20 в. се полагат специални грижи за огромяването на младежи и възрастни, незавършили основно образование. Образователните закони от 1909 и от 1921 г. задължават общините да разкриват допълнителни дневни, вечерни и празнични курсове за такива учащи се. Това е един вид компенсаторно неформално образование за възрастни.

През 30-те години на 20 в. в България се чувства силен недостиг на учители. Това е причината за провеждането на специални „ваканционни курсове“ по педагогия и училищно законодателство за учители без педагогическа квалификация. Свикват се училищни събори, субсидира се участие на учителите в учителски конференции, гостуването на пътуващи лектори, дори се предлагат специализации на добри учители в чужбина или в научни институти в Царство България (Сборникъ на действащите..., 1936: 40).

В годините на социализма образованието е обект на сериозното внимание и грижа на управляващите с цел издигане образователното равнище на народа и работническата класа. Неслучайно сред първите решения на властта (от 1948 и 1949 г.) са тези за разкриване на вечерни средни училища (гимназии, професионални училища и техникуми) и задочно обучение, което се регламентира със съответните нормативни актове. За работещите възрастни ученици били предвидени редица привилегии – ползването на допълнителен отпуск, намален работен ден, възможност за записване в университет с предимство (пак там).

През 1972 г. се въвежда единна система за подготовка и повишаване квалификацията на работниците. Към по-големите предприятия се разкриват професионални учебни центрове, а към много общообразователни и професионални училища – заводски паралелки. Създава се Център за професионална подготовка на работниците (1977), който, заедно със съществуващия Научноизследователски институт по труда, започва да осъществява научно-информационно и методическо осигуряване на тогавашното продължаващо образование (Гюрова, В., 2018е).

След демократичните промени (1989) възрастните в България могат да се обучават в системата за формално образование (в средни училища – общообразователни и професионални, след-средни – колежи и висши училища – университети и академии), както и във форми (курсове) за неформално обучение.

Най-голям дял в обучението на възрастни в системата за формално образование имат висшите училища. В България, към настоящия момент, има 52 акредитирани висши училища, които (според Болонския процес) предлагат обучение на български и чуждестранни студенти по образователно-квалификационните степени „професионален бакалавър“⁴, „бакалавър“ и „магистър“ и образователната и научна степен „доктор“, в 9 области на висше образование по различни професионални направления и специалности.

Основна цел на съвременното образование и обучение на възрастни в България е подготовката им за успешна реализация на пазара на труда. Поради това се полагат специални грижи за общото и професионалното им образование и квалификация (като част от системата за формално образование на възрастни), особено на тези, напуснали преждевременно училище. Съгласно българското законодателство „училищното образование е задължително до навършване на 16-годишна възраст“ (Закон за предучилищното и училищното образование, 2016 г., чл. 8, ал.2). Затова към групата на възрастните учаци се причисляват и младежи, навършили задължителната училищна възраст, но напуснали преждевременно училище. Те могат да се обучават: в курсове за ограмотияване; в курсове за придобиване на компетентности от прогимназиален етап на основното образование; във вечерни училища за придобиване на основно и средно образование; в курсове и в рамкови програми за начално професионално обучение, продължаващо професионално обучение и/или за придобиване на професионална квалификация.

До 2017 г. обучението на лица над 16 години, които не са ученици, се осъществявало само от *вечерни училища*⁵. Към настоящия момент в Бълга-

⁴ Степен „професионален бакалавър“ се получава при завършване на 3-годишни колежи, а „бакалавър“ – след 4 години обучение по университетска специалност.

⁵ Формално образование за възрастни традиционно се предлага и в училищата в местата за лишаване от свобода. Това е възможност лишените от свобода да придобият основ-

рия има четири вечерни училища в градовете – София (2 училища), Стара Загора и Бургас. В сравнение с курсовете за придобиване на компетентности вечерните училища предлагат системно обучение по учебните предмети за съответните учебни години, без да се съкращава времето за обучение, а оттам и общата му продължителност. Учащите са разделени на учебни класове (по подобие на училищната система за учениците) и се покрива учебно съдържание съгласно държавните образователни стандарти (ДОС) за общообразователната подготовка (по учебното съдържание на отделните учебни предмети, които се изучават в съответния клас). В този смисъл вечерните училища са аналог на редовните училища за ученици, но са предназначени за лица над 16 години, които поради различни причини са прекъснали своето образование.

Причините, поради които възрастните „се връщат“ в училище, са разнообразни, специфични и тясно свързани с начина на работа и живот на всеки един от тях. За някои те са свързани с изискванията на настоящата им работа, други са мотивирани от своите деца и желанието да им бъдат пример, трети търсят удовлетворението и усещането за успех. За всички обединяващото е в търсенето на смисъла.

Според Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО) „училищата могат да организират и провеждат *курсове за ограмотяване и курсове за придобиване на компетентности от прогимназиалния етап за лица, навършили 16 години*“, както и „*курсове за подготовка за валидиране на професионални компетентности за лица, навършили 16 години*“ (ЗПУО, изм. 2020, чл. 169, ал. 1).

Съгласно ЗПУО „Курс за ограмотяване“ е обучение за придобиване на компетентности за началния етап на основното образование, достатъчни за продължаване на образованието в следващ етап. А „ключови компетентности“ са комплекс от взаимозависими знания, умения и нагласи или отношения, необходими за личностното развитие на индивида през целия живот, за изграждането на активна гражданска позиция и участие в социалния живот, както и за пригодността му за реализация на пазара на труда, определени на национално равнище в съответствие с Европейската референтна рамка за ключовите компетентности за учене през целия живот, приета с Препоръка на Европейския парламент и на Съвета от 18 декември 2006 г. (ЗПУО, 2016).

Учебните програми за обучение на възрастни в курсовете за ограмотяване са приети от Министерство на образованието и науката през 2008 г. Те са в съответствие както със ЗПУО, чл. 169 (1), (2016), така и съгласно Закона за насърчаване на заетостта (2002). По смисъла на този закон, с измененията му от 2008 г. (изм. ДВ, бр. 26 от 2008 г.) „ограмотяване“ е процес на обучение за достигане на общообразователния минимум по учебните предмети „Българ-

но и средно образование, както и професионална квалификация, което би им помогнало за по-добрата реинтеграция в обществото след излежаване на присъдите.

ски език и литература“, „Математика“, „Човекът и обществото“ и „Човекът и природата“, определен за начален етап на основно образование. Учебните програми включват начални знания, умения и отношения по посочените учебни предмети, които са необходими на курсистите за преминаване в следващия модул за обучение на възрастни – обучение в курсове за придобиване на компетентности от прогимназиалния етап за лица над 16 години или обучение за придобиване на професионална квалификация (Учебни програми в курсове за ограмотяване на възрастни, 2008).

Със законодателната регламентация на курсовете за ограмотяване на възрастни реално се запълни една образователна ниша, която дава възможност на лица над 16 години⁶, които никога не са започвали училище (неграмотни) или по определени причини са отпаднали от училищната система, преди завършване на начален етап на основното образование, да имат възможност на придобият знания, умения и компетентности, които са условие за продължаване на образованието и обучението – в подсистемата на общото образование в прогимназиалния етап на основното образование или в подсистемата на професионалното образование и обучение за придобиване на професионална квалификация по част от професия или по цяла професия. По този начин реално се осигури свързаността и проходимостта в двете посочени подсистеми на образованието.

Курсовете за придобиване на компетентности от основната степен на образование за лица, навършили 16 години (които не са ученици), са „ново явление“ в българското образование. Започват да се организират след 2017 г., по Учебен план за провеждане на курсове за придобиване на компетентности от класове от прогимназиалния етап на основното образование, с редуцирано учебно време (общата им продължителност е 1080 учебни часа, реализирани в 36 учебни седмици). Целта е да се подпомогне трудовата заетост на младите хора, напуснали преждевременно училище (Учебен план за провеждане на курсове за придобиване на компетентности от класове от прогимназиалния етап на основното образование, 2017; Адаптирани учебни програми за обучение на възрастни в курсове за придобиване на компетентности, 2017).

Поначало в сектора за образование на възрастни традиционно се прилагат подходи и решения, характерни за училищното образование. Те се отнасят както до организирането на учебния процес, така и до взаимоотношенията с възрастните учащи. Но през последните десетилетия, при създаването и реализирането на курсовете за ограмотяване и обучение на възрастни, все по-често се отчитат някои специфични андрагогически особености на възрастните учащи – по-конкретно:

⁶ Съгласно българското законодателство „училищното образование е задължително до навършване на 16-годишна възраст“ (чл. 8 (2) от ЗПУО, 2016).

- възрастните имат натрупан опит – често стихийен, но проверен в практиката, който може да се използва като учебен ресурс в програмите за обучение;
- възрастните учат най-добре чрез практикуване, чрез действие, за да видят постигнатите резултати от ученето и възможностите за тяхното прилагане веднага „тук-и-сега“;
- в процеса на обучение възрастните търсят решения на конкретни проблеми, с които се срещат в реалния живот;
- мотивацията им за учене е комплекс от вътрешно-детерминирани стимули за промяна в комбинация с външните условия на средата, в която живеят, работят и учат.

Посочените характеристики са основание за целите на обучението на възрастните да се разработват учебни средства, съобразени с особеностите на целевата група, или да се адаптират учебни материали за ученици към потребностите на възрастните учащи се.

В годините на демократичните промени в България (след 1989 г.) секторът за неформално обучение на възрастни (професионално и за свободното време) се развива бързо. На пазара на образователни услуги се предлагат разнообразни курсове, в които като обучаващи се привличат различни специалисти – най-често учители или експерти. Голяма част от тях нямат опит и/или андрагогическа подготовка, често прилагат педагогическите принципи на работа и взаимодействие с възрастните учащи се, като на практика ги поставят в пасивна позиция. Много организатори на курсове не търсят целенасочено обратна връзка от своите „клиенти“ за ефективността на курсовете. Крайният резултат често е неудовлетвореност на учащите и снижаване ефективността на обучението (Гюрова, В., 2013: 191–200). Но тъй като конкуренцията в сектора става все по-голяма, това налага организаторите на курсове и обучаващите да преосмислят факторите, които привличат повече „клиенти“ (работодатели, заявители на курсове, както и възрастни учащи се). Това означава организаторите и обучаващите да познават и прилагат на практика основни андрагогически принципи и андрагогическия подход в обучението. Така достигаме до въпроса за развитието на андрагогическата наука като фактор и основа на подготовката на кадри за сектора на образованието на възрастните в България.

Важни моменти в развитие на андрагогията като наука и университетска дисциплина в България

Не по-различно от ситуацията в много страни по света и в България „дълги години образованието на възрастните се развива като практика, без достатъчно изградена цялостна теория, която да го обяснява и подпомага“ (Гюрова, В., 1998: 69). И както в други страни, по думите на Дж. Мезироу, „липсата на теория оказва всеобщо отслабващо влияние“ (пак там) в образованието на възрастните, което се изразява във факта, че то остава на втори план след училищното образование. Изключение прави само висшето образование, кое-

то по традиция се свързва с формирането на интелектуалния елит на всеки народ. Като част от системата за формално образование в България през годините то се ползва с вниманието и грижите на политиците (и правителствата).

Но ако за висшето образование се отделят държавни средства, не така стои въпросът с научната организация на процеса на обучение в различните форми за краткосрочно обучение на възрастни. Години наред липсата на теория за образованието на възрастните се отразява върху практиката, като се проявява в пренасянето и прилагането на педагогическите принципи и подходи (характерни за училищното образование) в сферата на образование и обучение на възрастните. И това продължава до втората половина на 20, а в някои случаи и през 21 в.

Не само за България, в международен план андрагогията може да се определи като млада наука. Въпреки че има данни, че за пръв път терминът се използва от германския учител Ал. Кап през 1833 г., за да обясни елементи от теорията на Платон и необходимостта да се учи през целия живот, няколко години по-късно Йохан Хербарт категорично се противопоставя на обособяването на андрагогията като самостоятелна наука (тъй като след училищният период възрастните по никакъв начин не могат да бъдат повлияни, а значи – и обучавани и възпитавани). След него през 1885 г. терминът е използван от киевския професор Олесницки, а през 1919 г. Е. Мединский обявява андрагогиката за наука за възпитанието на възрастните, която заедно с педагогиката (науката на възпитанието на децата) е част от антропологията – наука за възпитание на човека (по: Кейл, Ал., 1980: 25; Kulić, R., M., Despotović, 2004: 75). През първата половина на 20 в. в развитите европейски страни се защитава идеята за необходимост от отделна теория (наука) и метод за образованието на възрастните (по: Гюрова, В., 2011: пар. 3.2.).

В САЩ популяризирането на термина „андрагогика“ се свързва с няколко събития и трудове: доклад на Едуард Линдеман през 1926 г. на тема „Андрагогиката: методът за обучение на възрастните“ и книгите му „Смисълът на образованието на възрастните“ (1926), и написаната в съавторство с Марта Андерсен „Образование чрез опита“ (1927); книгата на американския изследовател М. Хенсъм „Световното работническо образователно движение“ (1931), изследванията на американския психолог Е. торндайк в периода 1929–1935 г. и книгите му „Ученето на възрастния (1928) и „Интересите на възрастния“ (1935); трудът на Х. Соренсън „Способностите на възрастния“ (1938) и др. (по: Гюрова, В., 2011: 98–100).

Но като самостоятелна наука андрагогията се развива и налага след Втората световна война (пак там: 100–107). Формират се различни андрагогически школи – холандска, германска, югославска, американска. Изследователите в областта на образованието и обучението на възрастните могат да бъдат разграничени в три групи, според отношението им към подхода в обучението

на възрастните учащи (Божилова, В., 2017: 15–18). *Първата група* смята, че обучението на възрастните почива на същите принципи и има същите характеристики като всяко друго обучение, т.е. не е нужен отделен (от педагогическия) подход, а просто да се отчита природата на обучаваните. *Втората група* защитава категорично необходимостта от андрагогически подход, който се базира на отчитането на основните характеристики на възрастните учащи (отличаващи ги от децата учащи). Но през годините дори и най-известният представител на тази група изследователи – американецът Малкълм Ноулис – променя позицията си от категорично противопоставяне на педагогиката и андрагогията (на педагогическия и андрагогическия подходи или модели), до приемането им като общ континуум. Според него има ситуации и конкретни обстоятелства, когато и педагогическият, и андрагогическият подход са подходящи в обучението на възрастните, като се отчитат потребностите на учащите (пак там: 18). В съвместен труд с Холтън и Суонсън Ноулис пише, че „андрагогическият модел е система от елементи, които могат да бъдат приети или адаптирани като цяло или на части“, защото нейна основна характеристика е „гъвкавостта“ (Knowles, M. S., E. F. Holton III, P. A. Swanson, 2005: 418). Тази гледна точка споделят и представителите на *третата група* изследователи. Според тях изборът на конкретен подход и методи на обучение зависи от потребностите на учащите, начините, по които учат и очакванията им от обучението (пак там).

В България началото на обособяването на теорията за образование на възрастните и на андрагогията като наука се свързва с развитието на университетското образование, по-конкретно на специалност Педагогика и системата на педагогическите дисциплини, които се стремят да изследват и обясняват въпросите на образованието, възпитанието и обучението както на децата, така и на възрастните.

Дълго време (до последната трета на 20 в.) се смята, че педагогиката е универсална дисциплина и нейните принципи и „правила“ се отнасят до всеки учебен (образователен) и възпитателен процес, независимо от възрастта на учащите. Нещо повече, под влияние на съветската педагогика и в България има изследователи, които споделят мнението, че андрагогията произлиза от педагогиката и в този контекст е „педагогическа дисциплина“.

В противовес на това мнение в редица европейски университети, в т.ч. и на Балканския полуостров, се развиват различни андрагогически дисциплини, които определят андрагогията като научна система. В книгата си „Увод в андрагогията“ сръбските автори Р. Кулич и М. Деспотович изброяват 15 такива дисциплини: Обща андрагогия, Андрагогическа дидактика, История на андрагогията, Сравнителна андрагогия, Социална андрагогия, Андрагогия на труда, Военна андрагогия, педологическа андрагогия, семейна андрагогия, Андрагогия на свободното време, Андрагогия на медиите, Методология

на андрагогическите изследвания, Андрагогия на третата възраст, Специални методики за образование на възрастни (например на огромяването, на основното образование и др.), Футурологична андрагогия (Kulić, R., M., Despotovoć, 2004).

В България едва през 70-те години на 20 в. в учебния план на специалност Педагогика, изучавана тогава във Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“⁷, е включена дисциплината „Теория на образованието на възрастните“ с 30 ч. хорариум, посветена на теорията и спецификата на образованието и обучението на възрастните (преименувана в края на 80-те години на „Андрагогия“). Според учебната програма по дисциплината и ръководството към курса (Кейл, 1980) учебното съдържание разглежда въпроси от следните области:

Исторически факти за развитието на образованието на възрастните (от Древна Гърция до 19 и 20 в.).

Модели на системи за образованието на възрастните (скандинавска, английска, американска и съветска); образованието на възрастните в социалистическите страни.

Предмет и задачи на теорията на образованието на възрастните и мястото ѝ в системата на науките.

Възрастните учащи като обект на андрагогията – характеристики, психическо развитие и факторите, влияещи върху желанието и способностите им за учене.

Влияние на научно-техническия прогрес върху образованието на възрастните.

Авторът на ръководството (и преподавател по дисциплината) Александър Кейл разглежда теорията на образованието на възрастните като „съставна част“ на „една нова област – андрагогията“ (Кейл, 1980: 36). Той коментира факта, че по това време (70-те години на 20 в.) образованието на възрастните се определя и чрез понятието „педагогика за възрастни“ (и други сродни понятия), поради „многогодишната традиция обучението на възрастните да се развива върху теоретичната база на педагогиката като наука“, а „образова-

⁷ В българските висши училища различните факултети предлагат бакалавърски и магистърски програми, които подготвят студенти по определени специалности в съответствие с Националния класификатор на професиите. Специалност Педагогика подготвя специалисти – учители, възпитатели и ръководители – за сектора на образованието. До 1986 г. специалността се е изучавала във Философски факултет, а след това – в самостоятелен Факултет по педагогика. По-късно се обособява и Факултет за предучилищна и начална училищна педагогика, преименуван в края на второто десетилетие на XXI в. на Факултет по науки за образованието и изкуствата. И в двата факултета се изучава „Андрагогия“ като дисциплина, включена в учебните планове на някои от предлаганите специалности. През 90-те години на XXI в. дисциплината започва да се изучава и в останалите университети, предлагащи педагогически специалности за подготовка на специалисти за сектора на образованието.

нието на възрастните да се третира като отрасъл на педагогиката⁸, като нейна неразделна част“ (пак там: 37). Авторът приема „условно“, че това мнение би било „правомерно“, само ако се приеме „педагогиката като наука за възпитанието, обучението и образованието на хората въобще, без възрастово разграничение“. Но това „разширява изключително много педагогическата проблематика“ и развива границите на педагогиката (пак там).

Според А. Кейл андрагогията трябва да бъде самостоятелна научна област (което е свързано и с особеностите на възрастния човек), а нейният предмет следва да се разграничава от този на „най-близките ѝ науки“ (пак там: 38).

Подобна позиция по това време споделя и известният български педагог проф. Найден Чакъров, според когото „възникналата нова наука за образованието и превъзпитанието на възрастните, така наречената андрагогия, е сродна с педагогиката, но не се покрива с нея“ и „ако не искаме да изместим педагогиката от коритото на нормалното ѝ течение, по което се развива повече от две хиляди години [...], налага се да разграничим педагогическите (детеводните) от андрагогическите (възрастоводните) връзки“ (Чакъров, Н., 1971: 39).

Мнението на професор Чакъров съответства на позициите на известни чуждестранни специалисти в областта на образованието на възрастните. Още през 1927 г. Линдеман и Андерсън обявяват андрагогията като „истинския метод за обучение на възрастни“ (по: Brookfield, S., 1986: 91). А изследователи от различни страни през втората половина на 20 в. защитават категорично нейното съществуване като отделна наука (Гюрова, В., 2011: 1,2; глава). Например за разграничението между педагогиката и андрагогията защитават представителите на югославската андрагогическа школа А. Крайнци и М. Огризович. Според Огризович, педагогиката се занимава с тези, за които образованието е първа (централна) дейност и социална роля (децата и юношите), а андрагогията се отнася до възрастните – тези, които са завършили или прекъснали първоначалното си образование, за да участват в други основни дейности или да заемат други социални роли (The International Encyclopedia of Education, 1985: 267–268).

В речник на ЮНЕСКО „Типология на образованието на възрастните“ (1979) андрагогията е определена като „наука и изкуство да се подпомагат възрастните в тяхното учене, както и за изучаване на теорията и практиката

⁸ В периода на социализма и дори след него в България се чувства силното влияние на идеите на съветската педагогика (по-късно, след разпадането на Съветския съюз – на руската педагогика) върху развитието на образованието като теория и практика. Според Руска педагогическа енциклопедия „андрагогията е отрасъл на педагогическата наука, който обхваща теоретическите и практическите проблеми на образованието, обучението и възпитанието на възрастните“ (Российская педагогическая энциклопедия, 1993: 36).

на образованието на възрастните или накратко – наука и изкуство за ученето на възрастните“ (Tipology of adult education, 1979: 10).

Сред основанията на различните автори за необходимостта от две науки – андрагогия и педагогика – са:

Различното съдържание на понятията: от гр. *педагогика* – „детеводство“; *андрагогия* – „водене на възрастни“. Ноулис определя педагогиката съответно като „изкуство и наука за обучение на децата“, а андрагогията – като наука и изкуство за подпомагане на възрастните да учат (Knowles, M., 1984: 42–52).

Различните характеристики на децата и възрастните като учачи, което налага прилагането на различни подходи в тяхното обучение (съответно педагогически и андрагогически).

Различните роли и различният опит (учебен, професионален, житейски) на децата и възрастните, който определя различни потребности, както и различно ниво на знанията и уменията на учачите и съответно – потребностите и активността им в учебния процес.

Тези основания напълно се споделят и от съвременните преподаватели по андрагогия и автори на андрагогически публикации в България – В. Гюрова, В. Божилова, Б. Торньова, М. Грудева, П. Каснакова и др. (Гюрова, 1998; Гюрова, 2011; Божилова, 2017; Божилова, 2018; Грудева, 2019; Торньова, Каснакова, 2015).

Съвременно звучат трите основни задачи на андрагогията, формулирани от Кейл в първата част на ръководството по андрагогия:

„Да се разработят теоретичните основи и методите на изследване на образованието на възрастните“ (в т.ч. да се определи спецификата на понятиения и апарат)“.

„Да се разкрие същността и първоизточниците на перманентния характер на образованието на възрастните“ като „андрагожка практика“ и необходимостта от „подготовка на нов тип педагог (андрагог)“.

„Да се разкрият най-ефективните пътища при организацията и реализацията на образователния процес, оптимизиране и развитие на творческите способности на възрастните“ (пак там: 45–47).

Обещаните втора и трета част на това ръководство така и не се появяват. Но отделни теми присъстват в учебното съдържание на курса по андрагогия.

Поради липсата на изследвания, приемственост и специалисти в тази нова област развитието на андрагогията като теория и университетска дисциплина в България се забавя. Положителни промени настъпват в началото на 90-те години на 20 в., когато курсът по андрагогия (тогава избираема дисциплина в учебния план на специалност Педагогика) във Факултета по педагогика на СУ „Св. Климент Охридски“ е възложен на Вяра Гюрова. Тя внася в учебното съдържание нови акценти, надхвърлящи социалистическия модел, чрез анализ на съвременни тенденции, андрагогически концепции и модели в развитието

на образованието на възрастните, отразени в международни документи и публикации на чуждестранни автори – световни експерти в тази област. Монографията „Андрагогия – изкуството да обучаваме възрастни“ (1998), използвана като ръководство за обучение на студентите по дисциплината Андрагогия, е опит за комплексен поглед върху съвременното състояние на образованието на възрастните и андрагогията като теория и практика в навечерието на 21 в. (Гюрова, В., 1998). Според този труд обектът на андрагогията обхваща проучване на:

- теориите за образование, обучение и учене на възрастните;
- практическата дейност – организацията и провеждането на образованието и обучението на възрастните, в това число националната политика и законодателство;
- изучаване на участниците в образователната дейност с възрасти учащи;
- университетския контекст на образованието на възрастните;
- глобалните тенденции, приоритети и перспективи за развитието на образованието на възрастните като теория и практика (пак там: 114).

В съответствие с този обект учебното съдържание обхваща три тематични области:

Образованието на възрастните в съвременния свят – предизвикателства, насоки за бъдещо развитие, глобални тенденции на образованието на възрастните по света, в т.ч. в страните в преход и в България; изясняване на основни понятия и дефиниции, както и на параметрите на системата за образование на възрастните – типове и видове образование за възрастни.

Андрагогията като глобална теория за образованието на възрастните – етапите в нейното развитие; мястото на международните конференции CONFINTEA в определяне и регулиране насоките на развитие на образованието на възрастните по света; ролята на университетите за развитието на теорията и изследванията в образованието на възрастните; научните параметри на андрагогията – понятиен апарат, социална роля и функции; основни андрагогически модели – за андрагогическия цикъл на Ана Крайнци (Krajinch, A., 1985) и за андрагогическия процес – Моделът на Нотингамската андрагогическа група (Toward..., 1981); системата на андрагогическите дисциплини и на образованието на възрастните (андрагогията като теория и практика);

Изкуството да се обучават възрастни – теории за характеристиките на възрастните учащи, тяхното учене и мотивация (на М. Ноулис и други автори); андрагогически изисквания към организацията и провеждането на учебен процес с възрастни учащи (планиране и подготовка, методи и общуване, качество на обучението); образованието на възрастните като професия.

В основата на философията на дисциплината са логическите преходи от по-общите към по-конкретните проблеми (въпроси):

Съвременни тенденции и потребностите от образованието на възрастните (по света и в България).

Институции и образователни дейности и услуги за възрастни в контекста на социалните им роли.

Теоретично осмисляне на практиката (андрагогията като наука, андрагогически концепции и модели).

Подпомагане на практиката на обучение на възрастните.

Изисквания към подготовката на специалисти (образованието на възрастните като професия).

Курсът се актуализира през годините и се обогатява периодично с нови теми и акценти като: потребността от андрагогическото познание в контекста на социална значимост и роля на образованието на възрастните; европейски параметри на образованието на възрастните; исторически корени и развитие на образованието на възрастните и андрагогията; интерактивното обучение на възрастните учаци; андрагогическите изисквания към преподавателя на възрастните и параметри на неговия професионализъм; възрастните учаци като партньори на преподавателя; обучението на специалисти за сектора на образованието на възрастни в различните страни и др. Промените са отразени в редица монографии и ръководства (Гюрова, В., 2011; Божилова, В., 2017, Божилова, В., 2011; Гюрова, В., 2009; Гюрова, В. и др., 2006).

От края на 90-те години курс по андрагогия е включен в програмата на новата специалност Социални дейности, предлагана във Факултета по педагогика. Учебното съдържание има своите „социални аспекти“, свързани с: образованието на възрастните като социална дейност; социални параметри на образованието на възрастните – връзка със социалните им потребности и роли и пр.

По аналогия с програмите по андрагогия, по които се обучават студентите в двата факултета на СУ „Св. Климент Охридски“, е изградено учебното съдържание на курсовете по андрагогия, четени в останалите университети, предлагащи подготовка на педагогически специалности за сектора на образованието – в градовете Пловдив, Шумен, Велико Търново, Благоевград, Бургас, Варна (Свободния университет).

От началото на 21 век съвременният университетски курс по андрагогия е организиран около шест изследователски въпроса: Защо е нужна андрагогията (или за същността на андрагогията и потребността от андрагогическото познание в контекста на социалната значимост на образованието на възрастните)? Кога възникват и къде са корените на съвременната андрагогия и на образованието на възрастните като практика (в това число въпросът за научния статут на андрагогията)? Как андрагогическите идеи се превръщат в ориентирани към практиката андрагогически модели – моделите на андрагогическия цикъл и андрагогическия процес? Кой – или кои са субектите в андрагогиче-

ския процес и специалистите в сектора за образование на възрастните? Какво и как учат възрастните и в какво се изразява подготовката на преподавателите на възрастните учащи?

Обособяването на специалност Неформално образование във Факултета по педагогика на СУ „Св. Климент Охридски“ наложи въвеждането в учебния план на специален модул за образование на възрастните с базов курс „Андрагогия“ и специализирани курсове: Организиране на курсове с възрастни учащи; Методически изисквания към обучението на възрастните; Продължаващо образование и валидиране на компетентности; Формиране на умения за учене. За целите на тези курсове се използват редица научни и методически разработки, сред които учебникът на В. Божилова „Обучение на възрастни (концепции, методически насоки, практически решения“ (Божилова, В., 2017). Той дава отговор на основни андрагогически въпроси: Какви са характеристиките на възрастните учащи и какво отличава тяхното учене? Кой и как може да определи (диагностицира, анализира и оцени) образователните потребности на възрастните, в т. ч. работещи, свързани с професионалното им поведение, личностно развитие и кариерно израстване? Как най-добре би могъл да се подготви преподавателят за реализирането на учебен процес и за всяко занятие с възрастни учащи? Какви модели на организация биха могли да му помогнат? Как да подбере адекватни методи и ресурси? Как да оцени постиженията на учащите и ефективността на курса като цяло?

Крайните цели и очаквани резултати на курсовете по андрагогия, преподавани във Факултета по педагогика (в специалностите Педагогика, Социални дейности и Неформално образование) на СУ „Св. Климент Охридски“, са студентите да развият три групи компетентности и да се подготвят за три специфични роли: *на организатори на курсове за възрастни учащи* – да имат компетенциите да планират и организират курсове за различни цели и различни групи възрастни учащи; *на обучаващи възрастни* – да имат компетенциите да подготвят и реализират ефективен учебен процес с възрастни учащи, според андрагогическия подход и принципи; *на изследователи на проблемите на образованието на възрастните и на андрагогията като теория* – да имат базови андрагогически познания въз основа на запознаване и усвояване на важни теоретически въпроси относно развитието на андрагогическата теория, глобалните съвременни тенденции (европейски и световни) и националните традиции и опит в развитието на андрагогията и образованието на възрастните.

Андрагогия се изучава и в други специалности на СУ „Св. Климент Охридски“ и други висши училища в страната със съответните специфични адаптации на учебното съдържание. Например курсът по андрагогия, който се чете на студентите във Факултета за предучилищна и начална училищна педагогика (понастоящем Факултет за науки за образованието и изкуствата) в СУ „Св. Климент Охридски“, поставя допълнителни акценти върху връзката

на андрагогията с други науки, някои социални предизвикателства и отражението им в образованието на възрастните, концепцията за перманентното образование, специфики на дистанционното образование, обучение и учене (в т.ч. на електронното учене), андрагогическите форми и методи на обучение на възрастни, на връзката образование – устойчиво развитие (Петров, П., М. Атанасова, 2003).

В съответствие с международните и национални регламенти за подготовка на медицински специалисти студентите в медицинските университети в България – бъдещи медицински сестри и акушерки (бакалавърска степен) – изучават група педагогически дисциплини, сред които и „Принципи и методика на обучението“ и „Медицинска педагогика“. В тях са включени теми по обучение на възрастните, преодоляване на критични ситуации в учебния процес, дистанционно обучение, (Педагогика, 2009; 2015), както и теми за характеристиките на възрастните учащи (пациентите и студентите като възрастни учащи), организиране на учебен курс и учебен процес (занятия) с възрастни учащи (Грудева, М., В. Гюрова, Т. Костадинова, 2016). Пациентите като възрастни учащи са акцентът и на курса по андрагогия, изучаван в специалност Управление на здравните грижи (магистърска степен).

Освен като част от подготовката на бъдещите специалисти андрагогическата компетентност е необходима и на много специалисти от „практиката“, ангажирани в преподавателска дейност с възрастни учащи.

Андрагогическата подготовка на специалисти, работещи с възрастни или обучаващи възрастни учащи

Проучванията на студенти – дипломанти и докторанти по проблеми на обучението на възрастни в България – на работното място или в курсове, предлагани от фирми за образователни услуги от сектора за неформално образование – неизменно показват, че в повечето случаи не се отчитат андрагогическите изисквания към обучението на възрастните. Често на тях се гледа като на ученици, от които (почти) нищо не зависи в учебния процес; мнението им не се търси целенасочено; опитът им не се отчита като източник на знания. Интерактивният учебен процес често е пренебрегван за сметка на информационния тип лекции – със или без мултимедийни презентации.

Предвид разрастването на пазара на образователните услуги в България през новото хилядолетие все повече учители се включват като обучители на възрастни учащи в курсовете за неформално образование. Често се ангажират учители или експерти без никаква или с много малка андрагогическа грамотност, които не отдават нужното значение на потребностите на възрастните учащи, довели ги в учебната зала.

За първи път Министерството на образованието и науката поставя регламентирано изискване за андрагогическа подготовка на ограмотители на възрастни през 2013 г. В рамките на проекта „Нов шанс за успех“ в цялата страна се провеждат множество практически ориентирани 3-дневни семинари с учители, които ще ограмотят възрастни в цялата страна. Десет години по-рано (през 2003) андрагогически компоненти са част от учебното съдържание и на курсовете за обучители на директори и учители по проблеми на модернизацията на българското образование, реализирани в рамките на едноименен проект на МОН, финансиран от Световната банка (Гюрова, В., Е. Пенчева, М. Петри, 2003).

За да подпомогне андрагогическата квалификация на учителите Факултетът по педагогика на СУ „Св. Климент Охридски“ започва да предлага след 2000 г. курсове за следдипломна квалификация на учители (групови и индивидуални) с различна продължителност: „Обучение на възрастни“; „Интерактивни методи на обучение“; „Работа в интерактивна образователна среда“; „Преподавателска компетентност на обучаващите възрастни“; „Дизайн на образователни дейности и услуги за възрастни“; „Портфолио на преподавателя“ и др. Те се обявяват на страницата на факултета на сайта на университета (Факултет по педагогика – https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/fakultet_po_pedagogika).

Факултетът по педагогика на СУ „Св. Климент Охридски“ предлага и краткосрочни курсове за следдипломна андрагогическа квалификация и за специалисти без педагогическо образование, но организиращи и реализиращи обучения с възрастни учащи в различни области. Реализирани са курсове като: „Андрагогически знания на обучители на козметици“ (през 2007); „Обучение на преподаватели-мултипликатори от Българо-германските центрове за професионално обучение на възрастни“ (през 2005 и 2006 г.); „Модерни техники на разработване и презентиране на учебен материал и прилагане на интерактивни форми на обучение“ (през 2010 г.) – за обучители на специалисти по метрология; „Как да обучаваме ефективно?“ (през 2010 г.) – обучение на мултипликатори по проект „Специализирано обучение по Шенген- асquis“ и др.

Университетски преподаватели участват и в международен проект, ръководен от германската фирма „GOPA – Consulting“ през 2006 г. Международен екип разработва материали, подпомагащи политиката по образованието на възрастни в България, сред които „Методическо ръководство за обучение на възрастни“ (Методическо ръководство..., 2006) и терминологичен речник и провежда обучения на преподаватели от българо-германските центрове за продължаващо професионално обучение на възрастни (Terminology of European education...).

Голяма част от учителите, преподавайки на възрастни, често попадат в трудни ситуации поради някои собствени заблуди: че знаят как се обучават

деца и едва ли ще е толкова трудно да обучават възрастни; че трудовият (педагогическият) им стаж е достатъчен, за да се справят с подготовката на учебното съдържание и методиката на обучението; че възрастните учащи (именно защото са възрастни) са мотивирани да учат; че поради по-малката продължителност на курсовете за възрастни учащи, очакванията по отношение на обща знания и учебни постижения в края на курса няма да са големи (Гюрова, В., 2018с).

Андрагогическите изисквания към обучението на възрастните често са подценявани (дори елиминирани) и от много университетски преподаватели в работата им със студентите. Подобно на учителите, те често попадат в капаните на собствените си заблуди, че щом са добри експерти по учебното съдържание, значи са и добри преподаватели (Гюрова, В., 2022а; Гюрова, В., 2022). От една страна, оценяването на преподавателските умения на преподавателите не е приоритет в научните конкурси за тяхното назначаване и издигане в кариерата, както и за придобиването на научни степени. До момента в България няма ясно регламентирани изисквания за преподавателските компетенции на университетските преподаватели – водещи са изследователските им умения, експертизата и научната продукция. От друга страна, никой не е учил университетските преподаватели как да обучават възрастни (студенти, докторанти и специализанти). Факт е, че те имат трудната задача да обучават както интелектуалния елит на нацията от специалисти с висше образование, така и да подготвят кадри за сектора на образованието. А той обхваща както образованието на децата, така и образованието на възрастните. Затова е важно самите университетски преподаватели да имат андрагогическа подготовка. И това би трябвало да бъде грижа и отговорност на университетските ръководства. Но за този вид „квалификация“ в България се заговори в навечерието на 21 в., а предприемането на квалификационни дейности с преподаватели е въпрос на университетски инициативи „по места“ или най-често – на дейности по различни проекти. Например има информация, че още в края на 70-те–началото на 80-те години на 20 в. Лабораторията по дидактика на висшето образование в СУ „Св. Климент Охридски“ е предложила едногодишна специализация за университетски преподаватели за работа със студенти. Но няма документация за резултатите от нея – както по отношение на броя преподаватели, преминали обучението и на учебното съдържание, така и по отношение на резултатите – на ефективността на работата на обучените преподаватели.

Сред малкото добри изключения е докторантският курс „Методика на академичното преподаване“, реализиран повече от 5 години в НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“⁹. В рамките на курс с общ хорариум 120 часа (60 ч. лекции и 60 ч. упражнения) докторантите усвояват теоретични знания и практически опит по планиране, организиране и реализиране на ефективни учебни занятия и

⁹ НАТФИЗ – Национална академия за театрално и филмово изкуство.

дейности със студентите (като възрастни учащи), форми и методи за преподаване и оценяване на техните постижения, с акцент върху интерактивни методи и средства на обучение, развиват необходими полезни умения за учене и комуникация.

Отделни добри инициативи се появяват периодично и в други университети, в рамките предимно на проектни дейности. В рамките ТЕМПУС проект през 1995 г. в СУ „Св. Климент Охридски“, например, е създаден Междууниверситетски център за съвременни образователни технологии във висшето образование с участието на 4 български университета и 3 чуждестранни висши училища¹⁰. През трите години на проекта в българските университети партньори се провеждат семинари (курсове) с преподаватели по модела на английската програма за университетски преподаватели без опит в преподаването „Преподаване и учене във висшето образование“. Издава се и полезна методическа литература – в т.ч. преводна (Рейс, Ф., С. Браун, 1995; Гибс, Г., С. Хейбшоу, Т. Хейбшоу, 1997; Гюрова, В. и др., 1997).

Но тази добра инициатива е забравена след края на проекта. И едва 9 години по-късно преподаватели от Факултета по педагогика я възраздат с подкрепата на тогавашното ректорско ръководство. Реализират се две летни 10-дневни школи за млади университетски преподаватели (през 2006 и 2007 г.). Но въпреки доказаната ефективност от обученията и тази практика няма продължение.

Магистърското обучение е добра възможност за надграждане на познанията от бакалавърската степен. Първата магистърска програма на Факултета по педагогика е „Образование на възрастни“. Стартирала през 1998 г., тя е предназначена за андрагогическа подготовка на медицински специалисти, водещи практика на студенти от Медицинските университети.

Друга успешна програма, предоставяща андрагогическа и управленска подготовка на работещи в сектора образование на възрастни, е Европейска магистърска програма „Мениджмънт на образованието на възрастните“. Тя стартира през 2000 г. в Нов български университет (НБУ). Партньори са университетът на ХанOVER (Германия) и Институтът за международно сътрудничество (НБУ) към Сдружението на германските народни университети – IZDVV). Студентите са предимно собственици на фирми за образователни услуги и организатори на курсове за възрастни учащи и обучители, без андрагогическа и управленска подготовка. Андрагогическият модул съдържа дисциплини по: актуални проблеми на образованието на възрастните, професионална андрагогия, психологически особености на възрастните учащи и на тяхното учене, съвременни теории на ученето, подготовка, дизайн и реа-

¹⁰ От българска страна участват СУ „Св. Климент Охридски“, Технически университет – София, Технически университет – Русе, Технически университет – Варна, Нов български университет – София, от английска страна – Плимутския университет и университетът „Джон Мурс“ в Ливърпул, Англия и Менууд колидж – Дъблин, Ирландия.

лизация на курсове и на учебен процес с възрастни учащи, професионално и продължаващо обучение на възрастни, образование на възрастни с различна етническа принадлежност и др.

След закриването на програмата в НБУ (през 2006 г.) аналогична програма стартира във Факултета по педагогика на СУ „Св. Климент Охридски“. Андрагогическата подготовка се реализира чрез избираемия блок от 17 дисциплини, от които студентите трябва да изберат 6. Нови за тази програма (за разлика от програмата, предлагана в НБУ) са дисциплините „Ограмотяване на възрастните“, „Качество на обучението на възрастните“, „Електронно дистанционно образование на възрастни“, „Формиране на умения за учене у възрастните учащи“, „Дизайн на университетски курс“, „Образователни програми за лишените от свобода“, „История на образованието на възрастните“, „Образование на възрастните по правата на човека“, „Експертна оценка на курсове и институции за образование на възрастни“, тренинги по интерактивни методи на обучение, комуникативни умения, обучение на персонала и др.

Тъй като образованието на възрастните е важен сектор от пазара на образователните услуги, андрагогически дисциплини се предлагат и в други магистърски програми на Факултета по педагогика – „Образователен мениджмънт“, „Квалификация и пренасочване на работната сила“, „Мениджмънт на услуги и организации за неформално образование“ и др.

През 2013 и 2014 г. в цялата страна се реализират *проекти*, свързани с квалификацията на университетските преподаватели, финансирани по Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“. В Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 2014 г. стартира проект „Развитие на системата за квалификация и кариерно израстване на академичния състав“, в рамките на който се разработват образователни ресурси и се провеждат учебни семинари (квалификационни курсове) с преподаватели.

Същата година подобен проект се реализира във Варненския медицински университет, в рамките на който се провежда курс „Интерактивни методи на обучение“. Проектът е инициран от Университетската школа за педагогическа компетентност на университетските преподаватели, създадена през 2011 г. с решение на Академичния съвет. Курсът се предлага и до днес като следдипломна квалификация (СДК) към отдел „Кариерно развитие“. Той е задължителен за докторанти и безплатен за преподаватели от университета. Срещу заплащане курсът може да се реализира за състава на частни клиники, кандидатстващи за бази по практика на студентите от университета. За целите на курса са издадени методически ръководства (Грудева, М., В. Гюрова, Т. Костадинова, 2016; Грудева, М., 2019), които акцентират на: спецификата на медицинското образование и на учебния процес във висшите медицинските училища (университети и колежи), както и на ролите и отговорностите на студентите и преподавателите.

В Медицинския университет в Пловдив също се предлагат подобни курсове за следдипломна квалификация на преподавателския състав – „Андрагогия и продължаващо обучение на персонала в здравната организация“ и „Педагогически проблеми в медицинското образование“. В основата им са заложили теми от курса по андрагогия, който се чете във Факултета по педагогика на СУ „Св. Климент Охридски“, адаптирани към обучението на студенти в медицинското висше училище. Използва се и ръководство, разработено от Б. Торньова и П. Каснакова, чието съдържание акцентира на професионалния профил, разнородните компетентности и дейности на преподавателя от медицинското висше училище (Торньова Б., П. Каснакова, 2015). През юни 2018 г. с преподаватели от същия университет се провежда андрагогически семинар – „Преподавателска академия“ – по интерактивното обучение на студентите, в рамките на проект „Докторант – 2“, финансиран по програмата „Управление на човешките ресурси“.

Заклучение

В търсенето на отговорите на изследователските въпроси, поставени в уводната част на студията, можем да направим следните обобщения:

През 21 в. формалното и неформалното образование и обучение на възрастните в България продължават да се развиват. В различните им форми се ангажират все повече специалисти – организатори на курсове, обучаващи (университетски преподаватели, учители, обучители, аниматори), образователни мениджъри. Ефективността на тяхната работа до голяма степен зависи от андрагогическите им компетенции (и техните варианти), поради което би било добре да се регламентира необходимостта от такива компетентности на обучаващите като условие за преподавателска работа с възрастни учащи.

В момента различните курсове, подготовката на преподаватели, обучаващи възрастни учащи, се базира на усвояването на основни компетентности в съответствие с ролите, в които те влизат: роля на професионалисти; на образователни мениджъри и на подпомагащи учащите в тяхното учене и развитие. За целите на всеки курс се разработват методически ръководства (Гюрова, Е. Пенчева, М. Петри, 2003; Методическо ръководство..., 2006; Гюрова, В. и др., 2006; Гюрова, В., В. Божилова, 2010 и др.).

Андрагогията в България продължава да се развива като наука. Правят се първи стъпки в разработването на нови и „гранични“ направления. Сред тях е защитената докторска дисертация (DSc) „Андрагогическото измерение на мениджмънта на образованието на възрастните (Гюрова, В., 2013) и няколко дисертации (PhD) – „Съвременен модел за професионално обучение на възрастни в България, с прилагане на германски опит“ (2009); „Обучение на възрастните за кариерно развитие“ (2012); „Андрагогически модел на де-

сугестопедично обучение по английски език за възрастни учащи“ (2009) и др. Разработена е монография „Придобиване и валидиране на компетентности при възрастните“ (Божилова, В., 2011). Публикувани са ръководства, студии и статии за обучение на възрастните, вътрешнофирменото обучение на персонала, подготовката на преподаватели на възрастни, в т.ч. за студентите като възрастни учащи и за андрагогическата и мениджърската подготовка на университетските преподаватели и пр. (Божилова, 2008; Божилова, В., 2009; Божилова, В., 2011а; Божилова, В., 2011б; Божилова, В., 2016; Гюрова, В., Л. Попова, 2018; Попова, Л., 2007; Методическо ръководство ..., 2006; Гюрова, В., В. Делибалтова, 2013 и др.). Появяват се публикации за обучението на възрастните в 21 в. и в дигиталния свят, неговите европейски измерения, връзка на андрагогията с други модерни направления като хьогагогия, парагогия или пиъргогия (Гюрова, 2018а; Гюрова, 2018б; Гюрова, В., 2018в; Гюрова, 2018г; Гюрова, 2018е; Гюрова, В., 2022; Божилова, В., 2009; Божилова, В., 2018; Шарланова, В., 2021; Boyadjieva, P., P. Ilieva-Trichkova, 2021 и др.).

Днес андрагогията в България има стабилен статус като университетска дисциплина, изучавана в различни специалности, с отношение към образованието и обучението на възрастните, както и към социалната работа с възрастни. Това дава приоритет на университетските изследвания (проекти), в т.ч. с участие на студенти и докторанти. (Божилова, В. и др., 2016; Гюрова, В., 2019 и др.). През последните десетилетия са защитени много дипломни работи (наред с докторските дисертации), посветени на: аспекти на андрагогията и образованието на възрастните, професионалната квалификация на възрастни; обучението на студентите; учебния процес с възрастни учащи, квалификацията на учителите и на университетските преподаватели като образователни мениджъри, и др.

21 в. дойде със своите технологични предизвикателства пред образованието, в т.ч. изкуственият интелект, които са предизвикателства и пред теориите (науките), които се опитват да обяснят промените или да ги прогнозират. Различните теории подходи и модели на обучение *се отличават* по своите елементи, сред които са: степента на самостоятелност (или зависимост) на учащите от учителя (обучаващия), основните източници (ресурси) на учене, степента на контрол, помощ и ръководство (роли на учителите и учащите), както и степента на използването на съвременни технологии и технически средства в обучението и ученето. Оттук и „посоката“ (или „центъра“) на обучението (според различните модели), които определят различни широко коментирани подходи:

- обучение, ориентирано към учителя (педагогически подход);
- обучение, ориентирано към учащия (андрагогически подход);
- обучение, ориентирано към самостоятелно действие, предимно чрез използване на икт (хьогагогически);

- обучение и учене в мрежи – заедно с другите и от другите (парагогически или пиърогически подход).

За обучението на възрастни учащи андрагогическият подход продължава да има определени предимства. Той поставя в центъра на вниманието (на учебното съдържание и на учебния процес) учещия се възрастен и процеса на неговото обучение и учене, както и компетентностите, които следва да развива, за да може се възползва от многобройните възможности за учене през целия живот. И основната роля на преподавателя е да бъде помощник на учащия, да му помага да се справи с учебния материал и да се развива.

С навлизането на технологиите в образователната сфера образованието излиза извън учебната зала и предварително определения график на занятията. Разширяват се условията за самостоятелно придобиване на знание, в центъра на което е непрекъснато учещият човек. Новото дигитално образование доведе логично още в началото на новия век (първо в Австралия, после в Канада и други страни) до появата на една „нова философия на Образованието на 21 век“ – хьогагогията и нейните „производни“ или варианти – парагогия или пеерагогия, или пеертагогия (Гюрова, В., 2018f; 7 things to Know..., 2018). Накратко, „хьогагогическият подход признава необходимостта ученето да бъде гъвкаво – преподавателят осигурява ресурси, но учещият е дизайнер на собствения си курс, като се консултира и договаря с преподавателя“ (Hase, S., C. Kenyon, 2001). Този подход може да се реализира като самоуправлявано образование (self-managed learning), в т.ч. в дистанционна форма (електронно, уеб-базирано и пр.).

Парагогията (известна и като „пеерагогия“ или „пеертагогия“) е концепция за взаимното и децентрализирано учене (peer-to-peer learning). То акцентира върху ученето с другите (например в мрежа). Ключовите думи за пеерагогическия подход са „споделяне“ и „създаваме заедно“: споделя се властта в ученето (учащите са овластени сами да правят избори и да вземат решения); споделя се действието – в основата му е взаимодействието и сътрудничеството; споделя се отговорността по отношение на наученото и резултатите; споделя се „смисъл“ – на базата на различни мнения и гледни точки може да се достигне до общи позиции и, разбира се, споделят се знания. И така се постига до общ резултат и „продукт“, „създаден заедно“ (What is Peeragogy?, 2012).

Независимо че се свързват с различни автори (хьогагогията – със S. Hase и C. Kenyon, парагогията – с J. Corneli и Ch. J. Danoff), някои автори възприемат тези теории като „развитие на андрагогията“, като „полезно разширяване на теориите на конструктивизма, критическото учене и на теориите за ученето на възрастните, т.е. на андрагогията“.

През второто десетилетие на 21 в. започват да се появяват прогнози за навлизането на „ултра-интелигентни електронни агенти“ в ежедневието на хората, които ще им дадат възможност да си взаимодействат чрез машините

и във виртуалния свят. С новите технологии ще се промени и образованието. В него ще навлязат интелигентни роботи и интелигентни операционни системи, благодарение на които преподаватели и учаци ще могат да стартират програми, без да инсталират допълнително софтуер и ще имат достъп до информация от всякъде, използвайки он-лайн услуги. Като резултат „ученето да се трансформира в учене в неформална среда и в приятен процес“, като се използва дигиталната среда за електронно учене, дигитална диагностика на потребностите на учащите и им се предлагат съответните решения (Tekdal, M., Ş. Sayginer, F. Ç. Baz , 2018).

Отличителна черта на 21 в. е, че технологиите се развиват с невероятно темпо и скъсяват разстоянията между прогнози и реалност. Вероятно със същата скорост тези постижения ще навлизат в образованието, в т.ч. в образованието на възрастните.

Прогресът няма как да спре, а с него ще растат и предизвикателствата пред образователната теория и практика, в т.ч. свързани с образованието на възрастните. Все още не са изследвани сериозно ефектите от обучението в електронна среда у нас, наложено от COVID-пандемията. А е факт, че то има както своите положителни страни, така и недостатъци, свързани с качеството на обучението. Ще се наложи да се увеличат по количество, дълбочина и качество изследванията на ефективността на използването на всяка нова технология, намираща приложение образованието, на прилаганите методики на обучение, на ученето в мрежи и не на последно място на евентуалните затруднения, с които се срещат възрастните учаци и техните преподаватели. Защото ако и в 21 в. задължителното образование на децата остава в сила – по света и в България, то доказан факт е, че възрастните могат да бъдат привлечени да се включат в образователни дейности чрез атрактивни заглавия и реклами, но може да ги задържи да останат до край и да довършат започнато обучение само ако то е наистина качествено и ако откриват в него за себе си смисъл и полза. Технологиите се променят, но смисълът и личната полза от ученето продължават да бъдат основните фактори за мотивацията на възрастните, които биха ги накарали да отделят време, енергия, вероятно и средства да учат във всеки момент, когато имат нужда от това, през целия си живот. Така е било, така е, вероятно така и ще бъде, особено в един технологизиран свят на безброй образователни изкушения и възможности.

ЛИТЕРАТУРА

- Адаптирани учебни програми за обучение на възрастни в курсове за придобиване на компетентности (2017) – <https://web.mon.bg/bg/101004> [Adaptirani uchebni programi za obuchenie na vazrastni v kursove za pridobivane na kompetentnosti (2017) – <https://web.mon.bg/bg/101004>]
- Божилова, В. (2008) Образованието на възрастни в България – съвременни европейски измерения. – В: 120 години специалност Педагогика – традиции и нови реалности. С., Университетско издателство СУ „Св. Климент Охридски“. [Bozhilova, V. (2008) Obrazovaniето na vazrastni v Bulgaria – savremenni evropeyski izmerenia. – V: 120 godini spetsialnost Pedagogika – traditsii i novi realnosti. S., Universitetsko izdatelstvo SU „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Божилова, В. (2009) Европейски инициативи в образованието на възрастни и българският опит. – *Годишник на СУ, Факултет по педагогика, Книга Педагогика*, т. 102. [Bozhilova, V. (2009). Evropeyski initsiativi v obrazovaniето na vazrastni i balgarskiyat opit. – Godishnik na SU, Fakultet po pedagogika, Kniga Pedagogika, t. 102.]
- Божилова, В. (2011) Придобиване и валидиране на компетентности при възрастните, Габрово, Екс-прес. [Bozhilova, V. (2011) Pridobivane i validirane na kompetentnosti pri vazrastnite, Gabrovo, Eks-pres.]
- Божилова, В. (2011a) За ролята и значението на образованието на възрастни – *Педагогика*, 3. [Bozhilova, V. (2011a) Za rolyata i znachenieto na obrazovaniето na vazrastni – Pedagogika, 3.]
- Божилова, В. (2011b) Базисни условия за развитие на система за валидиране на компетентности при възрастните, придобити чрез неформално и информално учене – *Образование*, 6. [Bozhilova, V. (2011b). Bazisni uslovია za razvitie na sistema za validirane na kompetentnosti pri vazrastnite, pridobiti chrez neformalno i informalno uchene – Obrazovanie, 6.]
- Божилова, В. (2017) Обучение на възрастни (концепции, методически насоки, практически решения). С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Bozhilova, V. (2017) Obuchenie na vazrastni (kontseptsii, metodicheski nasoki, prakticheski reshenia). S., Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Божилова, В. (2018) Образование и обучение на възрастни – поглед към образователните модели и практически полета от началото на XX век и до днес – *Педагогика*, 90, 3. [Bozhilova, V. (2018) Obrazovanie i obuchenie na vazrastni – pogled kam obrazovatelните modeli i prakticheski poleta ot nachaloto na HH vek i do dnes – Pedagogika, 90, 3.]
- Божилова, В., С. Янакиева, Цв. Раденкова, М. Маринова (2016) Умения за самостоятелно учене у студентите. Емпирично изследване. С., Авангард Прима. [Bozhilova, V., S. Yanakieva, Tsv. Radenkova, M. Marinova (2016) Umenia za samostoyatelno uchene u studentite. Empirichno izsledvane. S., Avangard Prima.]
- Гибс, Г., С. Хейбшоу, Т. Хейбшоу (1997) 53 интересни неща, които можете да правите по време на лекциите си. 53 интересни неща, които можете да правите по време на семинарите и упражненията. С., ТЕМПУС – Междунниверситетски център за съвременни образователни технологии във висшето образование., СУ „Св. Климент Охридски“. [Gibs, G., S. Heybshou, T. Heybshou. (1997). 53

interesni neshta, koito mozhetе da pravite po vreme na leksiite si. 53 interesni neshta, koito mozhetе da pravite po vreme na seminarite i uprazhneniyata. S., TEMPUS – Mezhdunarodni universitetski tsentar za savremenni obrazovatelni tehnologii vav vissheto obrazovanie,. SU „Sv. Kliment Ohridski“.]

Грудева, М. (2019) Концептуален модел за педагогическа и андрагогическа подготовка във висшето медицинско училище. Варна, Изд. на МУ – Варна. [Grudeva, M. (2019) Kontseptualen model za pedagogicheska i andragogicheska podgotovka vav vissheto meditsinsko uchilishte. Varna, Izd. na MU – Varna.]

Грудева, М., В. Гюрова, Т. Костадинова (2016) Методика на академичното преподаване във висшето медицинско училище. Варна, издателство на Медицински университет – Варна. [Grudeva, M., V. Gyurova, T. Kostadinova (2016). Metodika na akademichното преподаване vav vissheto meditsinsko uchilishte. Varna, izdatelstvo na Meditsinski universitet – Varna.]

Гюрова, В. (1998). Андрагогията – изкуството да обучаваме възрастните. С., Универсал-Друмев. [Gyurova, V. (1998) Andragogiyata – izkustvoto da obuchavame vazrastnite. S., Universal-Drumev.]

Гюрова, В. (2009) Социален контекст на образованието на възрастните – *Годишник на СУ, Факултет по педагогика*, книга Социални дейности, том 102. [Gyurova, V. (2009) Sotsialen kontekst na obrazovaniето na vazrastnite – Godishnik na SU, Fakultet po pedagogika, kniga Sotsialni deynosti, tom 102.]

Гюрова, В. (2011) Андрагогията в 6 въпроси. Габрово, Екс-прес. [Gyurova, V. (2011) Andragogiyata v 6 vaprosi. Gabrovo., Eks-pres.]

Гюрова, В. (2011а) Има ли нужда от специфичен мениджмънт на образованието на възрастните? – *Педагогика*, 1. [Gyurova, V. (2011a). Ima li nuzhda ot spetsifichen menidzhmant na obrazovaniето na vazrastnite? – *Pedagogika*, 1.]

Гюрова, В. (2013) Измерения на мениджмънта на образованието на възрастните. Габрово, Екс-прес. [Gyurova, V. (2013) Izmereniyata na menigmenta na fbrazovaniето na obrazovaniето na vazrastnite Gabrovo., Eks-pres.]

Гюрова В. (2018а) Защо само педагогическа компетентност не е достатъчна за учителя на 21 век? – *Педагогически форум*, 3 – <https://www.dipkusz-forum.net/chapter/33/chapter-third> [Gyurova V. (2018a) Zashto samo pedagogicheska kompetentnost ne e dostatachna za uchitelya na 21 vek? – *Pedagogicheski forum*, 3 – <https://www.dipkusz-forum.net/chapter/33/chapter-third>]

Гюрова В. (2018б) Какво трябва да знаят учителите, за да обучават успешно възрастни учещи? – В: Антология Неформално образование (състав. С. Николаева), С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Gyurova V. (2018-b) Kakvo tryabva da znayat uchitelite, za da obuchavat uspesшно vazrastni uchashiti? – V: Antologia Neformalno obrazovanie (sastav. S. Nikolaeva), S., Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski).]

Гюрова В. (2018в). За капаните за учителя в курсовете за неформално образование В: Антология по неформално образование (състав. С. Николаева) С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Gyurova V. (2018c). Za kapanite za uchitelya v kursovete za neformalno obrazovanie V: Antologia po neformalno obrazovanie (sastav. S. Nikolaeva) S., Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]

- Гюрова, В. (2018г) Модели на образованието през 21 век и компетентностите на учителите. – В: Съвременното образование – условия, предизвикателства и перспективи, Седма международна конференция, Благоевград, ЮЗУ „Неофит Рилски“. [Gyurova, V. (2018d). Modeli na obrazovanieto prez 21 vek i kompetentnostite na uchitelite. – V: Savremennoto obrazovanie – uslovia, predizvikatelstva i perspektivi, Sedma mezhdunarodna konferentsia, Blagoevgrad, YuZU „Neofit Rilski“.]
- Гюрова В. (2018д) Неформалното образование на възрастни в България В: Антология по неформално образование (състав. С. Николаева), С., УИ „Св. Климент Охридски“. [Gyurova V. (2018e) Neformalnoto obrazovanie na vazrastni v Bulgaria V: Antologia po neformalno obrazovanie (sastav. S. Nikolaeva), S., Univ. izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Гюрова В. (2018е) Педагогика, андрагогия, хьотагогия, пиъргогия (парагогия) – какво ги свързва и разграничава? – В: 130 години университетска педагогика. С., УИ „Св. Климент Охридски“. [Gyurova V. (2018f) Pedagogika, andragogia, hyotagogia, piargogia (paragogia) – kakvo gi svarzva i razgranichava? – V: 130 godini universitetska pedagogika. S., Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Гюрова В. (2019) Компетентностно-базиран профил на учителя на 21 век. – *Управление и образование*, 3. [Gyurova V. (2019) Kompetentnostno-baziran profil na uchitelya na 21 vek. – *Upravlenie i obrazovanie*, 3.]
- Гюрова, В. (2022) Възрастните учещи в университета (студенти, докторанти, специализанти) и техните образователни потребности. – В: Кризисни предизвикателства и посткризисни перспективи пред неформалното образование в България (състав. С. Николаева и др.) С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Gyurova, V. (2022) Vazrastnite uchashhti v universiteta (studenti, doktoranti, spetsializanti) i tehните obrazovatelni potrebnosti. – V: Krizisni predizvikatelstva i postkrizisni perspektivi pred neformalnoto obrazovanie v Bulgaria (sastav. S. Nikolaeva i dr.) S., Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Гюрова, В. (2022а) Изкуството да се обучават студенти – капани за университетски преподаватели. – В: 35 години Факултет по педагогика. Приемственост и бъдеще, С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Gyurova, V. (2022a). Izkustvoto da se obuchavat studenti – kapani za universitetski prepodavateli. – V: 35 godini Fakultet po pedagogika. Priemstvenost i badeshte, S., Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Гюрова, В., В. Божилова (2010) Как да обучаваме ефективно? (ръководство за учители). С., Консорциум УИГ и партньори – по проект „Специализирано обучение по Шенген acquis“. [Gyurova, V., V. Bozhilova. (2010) Kak da obuchavame effektivno? (rakovodstvo za obuchiteli). S., Konsortsium UIG i partnyori – po projekt „Spetsializirano obuchenie po Shengen acquis“.]
- Гюрова, В., В. Божилова, Г. Дерменджиева, В. Вълканова (2006) Интерактивността в учебния процес или за рибаря рибките и риболова. С., Европрес. [Gyurova, V., V. Bozhilova, G. Dermendzhieva, V. Valkanova (2006) Interaktivnostta v uchebna protses ili za ribarya ribkite i ribolova. S., Evropres].
- Гюрова, В., В. Делибалтова. (2013) Мениджмънт на процеса на обучение Габрово, Експрес. [Gyurova, V., V. Delibaltova. (2013) Menidzhmant na protsesa na obuchenie Gabrovo, Ekspres].

- Гюрова, В., Г. Дерменджиева, В. Божилова, С. Върбанова. (2006а) Приключението учебен процес. Ръководство за университетски преподаватели. С., Европрес. [Gyurova, V., G. Dermendzhieva, V. Bozhilova, S. Varbanova. (2006a). Prikladyucheniето ucheben protses. Rakovodstvo za universitetski prepodavateli. S., Evropres.]
- Гюрова, В., Г. Дерменджиева, Е. Георгиев, С. Върбанова (1997) Провокацията учебен процес. С., Аскони-издат. [Gyurova, V., G. Dermendzhieva, E. Georgiev, S. Varbanova (1997). Provokatsiyata ucheben protses. S., Askoni-izdat.]
- Гюрова, В., Е. Пенчева, М. Петри (2003) Пакет за обучение на директори – по проект “Модернизация на образованието“, С., МОН, ГОПА. [Gyurova, V., E. Pencheva, M. Petri (2003). Paket za obuchenie na direktori – po projekt “Modernizatsia na obrazovaniето“, S., MON, GOPA.]
- Закон за предучилищното и училищно образование, 2016 – <https://web.mon.bg/bg/57> [Zakon za preduchilishtno i uchilishtno obrazovanie, 2016 – <https://web.mon.bg/bg/57>]
- Закон за насърчаване на заетостта, 2002 – <https://www.az.government.bg/pages/zakoni/> [Zakon za nasarchavane na zaetostta, 2002 – <https://www.az.government.bg/pages/zakoni/>]
- Кейл, А. (1980) Увод в андрагогията. Част първа. С., УИ „Климент Охридски“ – Философски факултет. [Keyl, A. (1980). Uvod v andragogiyata. Chast parva. S., UI “Kliment Ohridski” – Filosofski fakultet]
- Методическо ръководство за обучение на възрастни (2006) (авторски екип: Л. Попова и др.). С., МТСП. [Metodicheshko rakovodstvo za obuchenie na vazrastni (2006) (avtorski ekip: L. Popova i dr.). S., MTSP]
- Педагогика. Втора част. Теория на обучението. Дидактика. (2009; 2015) (под ред. на Т. Попов). Габрово, Екс-прес. [Pedagogika. Vtora chast. Teoria na obuchenieto. Didaktika. (2009; 2015), (pod red. na T. Popov). Gabrovo, Eks-pres.]
- Петров, П., М. Атанасова (1999) Образованието и обучението на възрастните. Актуални проблеми. С., Вода Словена. [Petrov, P., M. Atanasova (1999). Obrazovaniето i obuchenieto na vazrastnite. Aktualni problemi. S., Veda Slovena.]
- Петров, П., М. Атанасова (2003) Образованието и обучението на възрастните. Актуални проблеми, 2 прераб. изд. София, Вода Словена. [Petrov, P., M. Atanasova (2003) Obrazovaniето i obuchenieto na vazrastnite. Aktualni problemi, 2 prerab. izd. Sofia, Veda Slovena.]
- Рейс, Ф., С. Браун (1995) 500 съвета към преподавателя (превод от англ.) С., СУ „Св. Климент Охридски“, ТЕМПУС – Междунниверситетски център за съвременни образователни технологии във висшето образование. [Reys, F., S. Braun (1995) 500 saveta kam prepodavatelya (prevod ot angl.) S., SU „Sv. Kliment Ohridski“, TEMPUS – Mezhduniversitetski tsentar za savremenni obrazovatelni tehnologii vav vissheto obrazovanie.]
- Российская педагогическая энциклопедия (1993), т. 1 (А-М), Москва. [Rossiyskaya pedagogicheskaya entsiklopedia (1993), t. 1 (A-M), Moskva.]
- Сборникъ на действащите закони, наредби и правилници по Министерството на народното просвещение (1936), (състав. Н. Тодоровъ и Л. Димитровъ), С., МНП. [Sbornika na deystvuvashтите zakoni, naredbi i pravilnitsi po Ministerstvoto na narodnoto prosheshtenie (1936), (sastav. N. Todorova i L. Dimitrova), S., MNP.]

- Торньова, Б., П. Каснакова, (2015) Компетентностите на преподавателя във висшето медицинско училище, Ст. Загора. [Tornuyova, B., P. Kasnakova, (2015) Kompetentnostite na prepodavatelya vav vissheto meditsinsko uchilishte, St. Zagora.]
- Учебен план за провеждане на курсове за придобиване на компетентности от класове от прогимназиалния етап на основното образование – <https://web.mon.bg/bg/101004> [Ucheben plan za provezhdane na kursove za pridobivane na kompetentnosti ot klasove ot progimnazialnia etap na osnovnoto obrazovanie – <https://web.mon.bg/bg/101004>]
- Учебни програми в курсове за ограмотяване на възрастни (2008) – <https://web.mon.bg/bg/101003>. [Uchebni programi v kursove za ogramotyavane na vazrastni (2008) – <https://web.mon.bg/bg/101003>]
- Чакъров, Н. (1948) История на българското образование до Възраждането (лекции). С., СУ „Климент Охридски“. [Chakarov, N. (1948) Istoria na balgarskoto obrazovanie do Vazrazhdaneto (leksii). S., SU „Kliment Ohridski“.]
- Чакъров, Н. (1971) Педагогиката като наука. С., Народна просвета. [Chakarov, N. (1971) Pedagogikata kato nauka. S., Narodna prosveta]
- Шарланова, В. (2021) Кариерно развитие на педагогическите специалисти, Ст. Загора, Академично издателство „Тракийски университет“. [Sharlanova, V. (2021) Karierno razvitie na pedagogicheskite spetsialisti, St. Zagora, Akademichno izdatelstvo „Trakiyski universitet“.]
- Boyadjieva, P. & P.Ilieva-Trichkova (2021) Adult education as Empowerment. New York, Palgrave Macmilian
- Brookfield, S. (1986). Understanding and facilitating adult lesrning..., New York, Open University Press, Milton Keynes.
- Hase, S., C. Kenyon (2001) Moving from andragogy to heutagogy: implication for VET – Australian Vocational Education and Training Research Association http://www.avetra.org.au/Conference_Archives/2001/proceedings.shtml – 10.02.2018).
- The International Encyclopedia of Education (1985), Vol. A, New York and al, Pergamon Press.
- Knowles, M. (1984). Andragogy in action. San Francisco: Jossey-Bass.
- Knowles, M.:S. (1970). The modern practice of adult education. From pedagogy to andragogy. Cambridge Adult Education. Prentice Hall Regents, Englewood Cliffs.
- Knowles, M. S., E.F. Holton III, P.A. Swanson, 2005. The adult learner . The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development – <http://www.google.com/books?hl=bg&lr=&id=J6qGsHBj7nQC&oi=fnd&pg=PR11&dq=Adult+learn+er+-+book&ots=maQ24jda-w&sin=ha6kstQiz-nJt6QK1Σ> – 23.11.2007.
- Krajinch, A. (1985) Andragogy – The International Encyclopedia of Education, vol. A.
- Kulić, R., M., Despotovoć (2004) Uvod u andragogiju. Beograd, Nauka.
- 7 things to Know about Heutagogy and Paragogy (2018) – <https://ram7things.toKnow.pages.us/pmcfarline/2015/06/30/7-things-to-know-about-heutagogy-and-paragogy/>... – 4.03.2018.
- Tekdal, M., Ş. Sayginer, F.Ç. Baz (2018) Development of Web technologies and their reflections to education: a comparative study. – Journal of educational and instructional studies in the world. February 2018, Vol. 8, Issue: 1, ISSN: 2146–7463.

Terminology of European education and Training Policy. Glossary. CEDEFOP – <https://www.cedefop.europa.eu/en/tools/vet-glossary/glossary>

Tipology of adult education (1979) Paris, UNESCO.

Towards a developmental theory of andragogy (by the Nottingham Andragogy Group), (1981), Nottingham, University of Nottingham.

What is Peeragogy? (2012) – <http://arenastudies.wordpress.com/2012/01/28/what-is-peeragogy> – 4.03.2018.